

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/51/73-76>

Fazil Hümbətli

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

<https://orcid.org/0009-0009-2791-6311>

fazil@fontanagrande.com

İrəvanın dağıdılmış mədəni irsi: Abbas Mirzə Məscidinin siyasi və sosial əhəmiyyəti, tarixi dəyişiklikləri və yox olma prosesi

Xülasə

İrəvanda yerləşən Abbas Mirzə Məscidi Azərbaycan mədəni irsinin mühüm nümunəsidir və həm siyasi, həm də sosial baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məscid yalnız dini ibadətqah deyil, həm də İrəvanda yaşayan azərbaycanlıların ictimai həyatının, milli birliyinin və mədəni varlığının mərkəzi olmuşdur. Tarixi hadisələr fonunda o, azərbaycanlı icmasının kimlik və mövcudluq rəmzinə çevrilmiş, ictimai müzakirələrin, maarifçilik təşəbbüslərinin və həmrəyliyin məkanı kimi çıxış etmişdir. Abbas Mirzə Məscidi həm Azərbaycan xalqının İrəvandakı varlığını təsdiqləyən siyasi faktor, həm də sosial birliyi möhkəmləndirən mədəni institut kimi qiymətləndirilməlidir.

Abbas Mirzə Məscidi İrəvanın Azərbaycan mədəni irsinin mühüm simvollarından idi. O, həm dini, həm də ictimai həyatın mərkəzi kimi siyasi-sosial əhəmiyyət daşıyırdı. Lakin zamanla tarixi dəyişikliklər və dağıntılar nəticəsində məscid tamamilə yoxa çıxmışdır.

Açar sözlər: *İrəvan, Abbas Mirzə Məscidi, Azərbaycan mədəni irsi, memarlıq üslubu, siyasi əhəmiyyət, sosial rol, milli kimlik, ictimai həyat*

Fazil Humbatli

Azerbaijan University of Architecture and Construction

<https://orcid.org/0009-0009-2791-6311>

fazil@fontanagrande.com

The Destroyed Cultural Heritage of Iravan: The Political and Social Significance, Historical Changes and the Process of Disappearance of the Abbas Mirza Mosque

Abstract

The Abbas Mirza Mosque, located in Iravan, represents a significant example of Azerbaijan's cultural heritage and carries both political and social importance. Beyond serving as a religious place of worship, the mosque functioned as a central hub for the social life, national unity, and cultural identity of Azerbaijanis living in Iravan. Against the backdrop of historical events, it became a symbol of the community's identity and existence, while also acting as a space for public discussions, educational initiatives, and solidarity. Thus, the Abbas Mirza Mosque should be regarded both as a political factor affirming the Azerbaijani presence in Iravan and as a cultural institution that strengthened social cohesion.

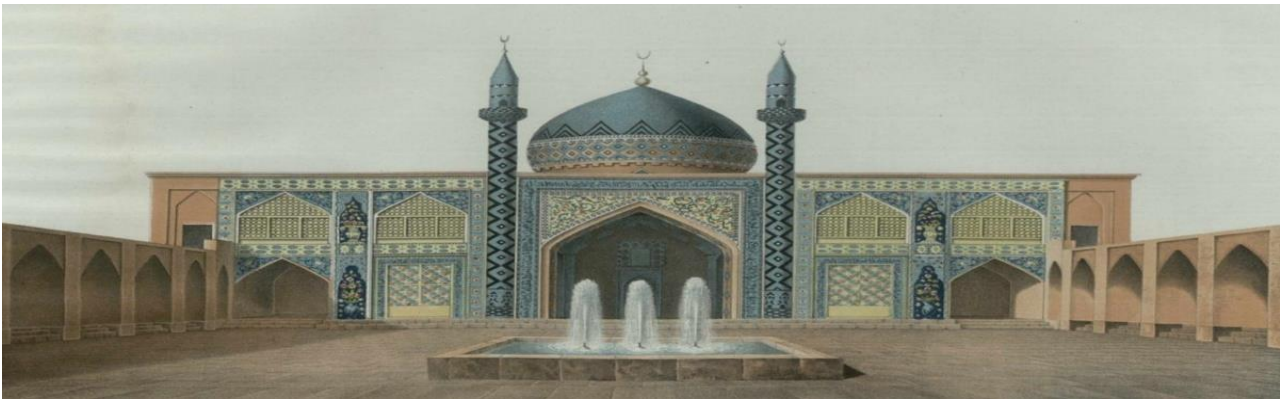
The Abbas Mirza Mosque was one of the key symbols of Azerbaijani cultural heritage in Iravan. It held significant political and social importance as a center of both religious and community life. However, over time, historical changes and destruction led to its complete disappearance.

Keywords: *Iravan, Abbas Mirza Mosque, Azerbaijani cultural heritage, architectural style, political significance, social role, national identity, public life*

Giriş

Abbas Mirzə Məscidi memarlıq üslubu baxımından İrəvanın tarixi-mədəni simasında xüsusi yer tutan dini-memarlıq abidələrindən biridir. Məscidin tikilişində ənənəvi Azərbaycan memarlığının xüsusiyyətləri ilə yanaşı, XIX əsrdə regionda mövcud olan üslubi təsirlər də özünü göstərmişdir. Onun plan quruluşu, günbəz və tağ kompozisiyası, həmçinin kərpic materialından istifadə edilməsi Azərbaycan məscid memarlığının tipik cizgilərini əks etdirir. Bəzəklərdə sadəlik üstünlük təşkil etsə də, bu üslub dini məkanın mənəvi ruhunu qorumağa xidmət etmişdir. Abbas Mirzə Məscidi memarlıq baxımından yalnız ibadətgah deyil, həm də şəhərin mədəni və sosial həyatında milli kimliyi ifadə edən bir mərkəz olmuşdur (Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, 2019).

Şəkil 1. Abbas Mirzə (Sərdar) məscidi.

Abbas Mirzə Məscidi İrəvan şəhərində Azərbaycan xalqının dini, mədəni və ictimai həyatının mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur. Lakin XIX əsrin əvvəllərindən etibarən bölgənin Rusiya imperiyasının nəzarətinə keçməsi ilə məscid müxtəlif zərbələrə məruz qalmışdır. Rus imperiya siyasəti, xüsusilə də Qafqazda aparılan köçürmə və məskunlaşdırma prosesləri azərbaycanlıların sosial-mədəni həyatını zəiflətməyi hədəfləmiş və bu siyasətin bir hissəsi kimi dini-memarlıq abidələri də təsirə məruz qalmışdır (Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, 2019).

Məscid, ilk növbədə, özünün dini funksiyasından məhrum edilərək müxtəlif inzibati və təsərrüfat məqsədləri üçün istifadə olunmuşdur. Bu, məbədin daxili strukturuna, memarlıq üslubuna və orijinal ornamentikasına ciddi zərər vurmuşdur. Rusiya imperiyası dövründə bir çox hallarda məscidlər anbar, hərbi qarovulxana və ya təsadüfi ictimai binalara çevrilmiş, bu da onların müqəddəs və mənəvi mahiyyətini tamamilə kölgədə qoymuşdur. Abbas Mirzə Məscidi də bu aqibətdən yan keçməmişdir (United Nations Human Rights Council, 2021). Məscidin ruslar tərəfindən zərbələrə məruz qalması yalnız fiziki baxımdan deyil, həm də mənəvi baxımdan Azərbaycan xalqının tarixi-mədəni irsinə ağır zərbə vurmuşdur. Çünki bu məkanın təhqir olunması İrəvanda yaşayan azərbaycanlıların kimlik, dini həyat və ictimai yaddaşına qarşı yönəlmişdi. Beləliklə, Abbas Mirzə Məscidinin aqibəti bir tərəfdən imperiya siyasətinin mədəniyyətə münasibətini göstərir, digər tərəfdən isə Azərbaycan xalqının tarixi irsinə qarşı aparılan məqsədli assimilyasiya və yaddaşsızlaşdırma siyasətinin bariz nümunəsi kimi diqqət çəkir (Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, 2019). Abbas Mirzə Məscidi memarlıq və mədəniyyət baxımından İrəvanın ən qiymətli Azərbaycan irsi nümunələrindən biri olmuşdur. Təəssüf ki, tarixi dövrlərdə məscid müxtəlif fiziki zərbələrə məruz qalmış, bu zərbələrin bir hissəsi isə ermənilər tərəfindən edilən hücumlarla bağlıdır (Aze.Media, 2022).

Qədim memarlıq mühitində mühüm yer tutan Abbas Mirzə Məscidi şəhərin mədəni və dini həyatının ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Yaxınlığında yerləşən xan sarayına görə yerli əhali arasında məscid çox vaxt Sərdar Xan Məscidi kimi də adlandırılmışdır. Bu tikili həm öz memarlıq dəyərinə, həm də ictimai əhəmiyyətinə görə diqqəti cəlb edirdi. Lakin müxtəlif tarixi-siyasi proseslər nəticəsində onun ilkin görünüşü və zəngin bəzək üslubu zaman keçdikcə tədricən itmiş, nəhayət XX əsrin ortalarından başlayaraq məscid tamamilə dağılmışdır (Türkiyə Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, 2019; Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, 2019).

Nəticə

Məscidin orijinal üslubunu yalnız səyyah təsvirləri və müxtəlif dövrlərə aid rəsmi materiallar əsasında izləmək mümkündür. XIX əsrin əvvəllərində İrəvanda olmuş səyahətçilərin qeydləri və çəkdikləri təsvirlər bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. 1839-cu ildə Frederik Dübua Monpere tərəfindən hazırlanmış qravür məscidin ilkin görkəmini aydın göstərən ən dəyərli mənbələrdəndir. Həmin təsvir memarlığın simmetrik fasad quruluşunu, rəng çalarları ilə seçilən ornamentlərini və mərkəzi portalın iki tərəfində ucalan zərif minarələri əks etdirir (Chopin, 2022).

Şəkil 2. Məscidin 1898 ci ildə zərbəyə məruz qalması.

XIX əsrin sonlarına aid fotosəkillər isə artıq fərqli bir mənzərə ortaya qoyur. 1898-ci ilə aid görünüşdə məscidin fasadındakı mühüm elementlərin, xüsusilə də Monpere təsvirində görünən iki minarənin artıq mövcud olmadığı görünür. Bundan başqa, vaxtilə binanı bəzəyən keramika plitələri və taxta şəbəkəli pəncərələr də həmin dövrdə itmişdir (Lynch, 1901).

Şəkil 3. 1935 ci il Abbas Mirzə məscidinə olan zərbələrdən sonra.

XX əsrin ilk onilliklərində abidənin vəziyyəti daha da pisləşmişdir. 1935-ci ildə Nikolay Bünyatyanın çəkdiyi fotosəkil göstərir ki, o vaxta qədər məscidin yalnız mərkəzi günbəz dəhlizi qismən sağlamat qalmış, digər hissələri isə dağılmışdır (International Dialogue and Development Alliance, 2021).

Həmçinin, həyətindəki kiçik tikililərin də dağıldığı aydın görünür. Bu prosesin davamı olaraq, 1940–1941-ci illərə aid görüntülərdə artıq günbəzdən başqa heç bir hissənin qalmadığı müşahidə olunur (World History Encyclopedia, 2023).

Şəkil 4: İrəvandakı Sərdar məscidinin (Abbas Mirzə məscidi) tamamilə yoxa çıxmasından əvvəlki son qalıqları.

Məscidin son qalıqları isə 2014-cü ilə aid fotosəkillərdə qeydə alınmışdır. Həmin vaxt yaşayış kompleksi daxilində cüzi fraqmentlər “qorunmuş” kimi görünərsə də, az sonra onlar da tamamilə sökülmüş və məscid izsiz şəkildə tarixdən silinmişdir (Flicker, 2019). Abbas Mirzə Məscidi öz dövründə yalnız dini məkan deyil, həm də Azərbaycan memarlığının incisi olmuşdur. Lakin siyasi biganəlik və zamanın amansız təsirləri nəticəsində bu abidə əvvəlcə əsas elementlərini itirmiş, ardınca mərhələlərlə dağılıraq, nəhayət tamamilə yox olmuşdur (Ifimes, 2022; Orbeli Research Center, 2023).

Ədəbiyyat

1. Aze.Media. (2022). *A nation shaped by profound cultural heritage*.
2. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. (2019). *Azərbaycan mədəni irsinə qarşı erməni vandalizmi*.
3. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. (2019). *Azərbaycan mədəni irsinin Ermənistan ərazisində məhv edilməsi*.
4. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. (2019). *Ermənistanın mədəni irsə qarşı apardığı siyasət*.
5. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. (2019). *İrəvan qalası və onun ətrafındakı abidələrin taleyi*.
6. Chopin, J. M. (2022). *Historical monument of the state of the Armenian region during the era of its annexation to the Russian Empire*.
7. Flicker. (2019). *Destroyed Azerbaijani Sardar Mosque, Yerevan, Armenia*.
8. Ifimes. (2022). *The historical and cultural heritage of Azerbaijan in Armenia*.
9. International Dialogue and Development Alliance. (2021). *UNESCO report on cultural heritage*.
10. Lynch, H. F. B. (1901). *Armenia: Travels and studies*.
11. Orbeli Research Center. (2023). *The peculiarities of urban planning in Yerevan in the period of Iranian domination*.
12. Türkiyə Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. (2019). *Ermənistanın mədəni irsə qarşı apardığı siyasət*.
13. United Nations Human Rights Council. (2021). *A/HRC/50/G/12*.
14. World History Encyclopedia. (2023). *Abbas Mirza Mosque, Yerevan*.

Daxil oldu: 19.05.2025

Qəbul edildi: 07.09.2025